

A Kemény-eposz előszavának poétikatörténeti helye

HAJDU Ildikó

ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, doktori hallgató

ORCID: 0000-0002-9942-2865

The place of Gyöngyösi István's foreword to the epic poem *Kemény János emlékezete* (The memory of Kemény János) in the history of Hungarian poetic theory

Abstract | In my paper, I analyse the sources of the foreword to the epic poem entitled *Kemény János emlékezete* (The memory of KEMÉNY János) written by GYÖNGYÖSI István (c. 1636/1637–1704), one of the most renowned Hungarian poets in the 17th century. The epic was first published in 1693; however, only a manuscript called “Nyitrai Ms.” contains the foreword, which addresses the reader. According to previous research on this text, it is one of the most valuable sources of early modern rhetorical and poetic thinking in Hungarian. Building on TUSOR Péter's discovery that GYÖNGYÖSI studied at the Jesuit gymnasium and university in Nagyszombat (Tyrnavia, today Trnava SK), I argue that he used textbooks taught in the Jesuit gymnasia, particularly in the highest grammatical class, to develop his theory of writing poetry in Hungarian. Most of the definitions and examples in the text originate from Manoel ÁLVARES's *Institutionum grammaticarum* (primarily the third book), and I also assume the influence of Cypriano SOAREZ's and Jacobus PONTANUS's textbooks.

Keywords | GYÖNGYÖSI István, early modern Hungarian poetry, Jesuit education, Manoel ÁLVARES, poetic theory

A 20. század végén elinduló kritikátörténeti kutatások számára kiemelt jelentőségű szöveg Gyöngyösi István Kemény-eposzának a *Nyitrai kézirat*ban fennmaradt előszava, amely Tarnai Andor megfogalmazása szerint „[a] magyar nyelvű poétikai irodalom legnagyobb teljesítménye”.¹ Ennek megfelelően került a szöveg a Tarnai és Csetri Lajos által összeállított *Rendszerek: A kezdetektől a romantikáig* című kritikátörténeti-irodalomelméleti szöveggyűjteménybe.² Dolgozatomban az előszó pontos forrásait azonosítom a jezsuita poétikairodalom kontextusában. Mivel azonban már a szöveg státuszát illetően is több pontatlanság fogalmazódik meg a kurrens szakirodalomban, a jezsuita gimnáziumi tananyaghoz való szoros kapcsolatának bizonyítását megelőzően magát az előszót mutatom be.

Az előszóról készült fotómásolatokat, valamint a teljes szöveg kiejtés szerinti átíratát dolgozatom függelékében adom közre, és az átírás elveit is itt ismertetem. A következőkben a szöveget a saját átíratomnak megfelelően idézem. A latin nyelvű szövegeket (a címleírásokat is ideértve) minden esetben normalizálva, a humanista latin átírás szabályait követve közlöm. Ez alól kivételt képeznek a Kemény-eposz előszavában szereplő idézetek és latin eredetű terminusok, ezeket betűhíven közlöm.

1. Textológiai szempontok

Mindenekelőtt hangsúlyozni szükséges, hogy az előszót tartalmazó *Nyitrai kézirat* (Jankovics József állításával ellentétben) nem kallódott el,³ hanem a Piarista Központi Levéltárban található a For. 000-9/30-as (V 446) jelzeten.⁴ Az *Olvasóhoz* című szöveg a Kemény-eposz előszavaként (avagy előljáró beszédeként) funkcionál (a *Nyitrai kézirat* nem tartalmazza az 1693-as kiadáshoz készített, Apor Istvánt megszólító ajánlást).⁵ Kiemelendő, hogy a szóban forgó, *Az Olvasóhoz* című Gyöngyösi-szöveg – a legfrissebb szakirodalom állításával is ellentétben – nem utószó, hanem előszó.⁶

A *Nyitrai kézirat* történetével kapcsolatban a Kemény-eposz után, az utolsó oldalra (164v) beírt bejegyzés szolgál támpontként: „Liber iste est ipsummet manuscriptum

1 TARNAI Andor és CSETRI Lajos, szerk., *Rendszerek: A kezdetektől a romantikáig*, A magyar kritika évszázadai 1 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981), 140.

2 Uo., 151–154.

3 JANKOVICS József, „»Gyöngyösi drága gyöngy versei«: A Kemény János-eposz forrásvidéke és szöveg-szerveződése”, in GYÖNGYÖSI István, *Porából megéledett Főnix avagy Kemény János emlékezete*, szerk. JANKOVICS József és NYERGES Judit, 273–299, Régi magyar könyvtár: Források 10 (Budapest: Balassi Kiadó, 1999), 283.

4 STOLL Béla, *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, 2. kiad. (Budapest: Balassi Kiadó, 2002), 86 (125. sz.). A kézíratra a továbbiakban *Nyitrai kézirat*ként és az oldalszám megjelölésével hivatkozom.

5 A különböző pretextusok terminológiai kérdéséhez lásd PESTI Brigitta, *Dedikáció és mecénatúra Magyarországon a 17. század első felében*, Kulturális örökség (Budapest–Eger: Kossuth Kiadó–Eszterházy Károly Főiskola, 2013), 37–40.

6 BARTÓK István, „História és poézis: Gyöngyösi István megjegyzései a költészetről”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 109 (2005): 243–258.

auctoris Stephani Gyöngyösi deprehensum apud Petrum Andrásí Baronem, cui auctor etiam Charicliam suam inscripsit. A[nn]o 1700.” (Ez a könyv Gyöngyösi István saját kezű kézirata, amely Andrásí [Andrássy] Péter bárónál bukkant fel, akinek a szerző az ő Charicliáját is ajánlotta. 1700-ban.)⁷ Badics Ferenc megállapítása szerint az 1700-as évszám nem a másolás, hanem a *Chariclia* megjelenésének időpontját adja meg.⁸ Badics arra is felhívja a figyelmet, hogy ez a későbbi bejegyzés a kézirat egyetlen olyan pontja, amely utal a szerző személyére.⁹ A 164v oldalra írt megjegyzés lejegyzőjének kézírása nem egyezik meg a *Nyitrai kézirat* másolójának írásával. Badics továbbá megállapította azt is, hogy – a 164v oldalra írt megjegyzés dacára – a *Nyitrai kézirat* nem Gyöngyösi-autográf. A másolás tényét megerősíti, hogy az előszó több nyelvi hibát (például betűtévesztéseket, hibás egyeztetéseket) tartalmaz. A továbbiakban elfogadom a szakirodalom azon konszenzusos álláspontját, amely szerint az előszó szerzője megegyezik a Kemény-eposzéval.

Az előszót elsőként Dugonics András adta közre Gyöngyösi-kiadásának első kötetében, az *Elő-intés* részeként.¹⁰ A *Nyitrai kézirat* történetével kapcsolatban a következőket fogalmazza meg:

Kezemenl vagyon GYÖNGYÖSINEK ezen újra öszve-szededetett Kéz-írása, melly a' Nyitrai Piaristáknak könyv-tárjában találtatott fel; és mellyet NEMCSÉNYI Adolf, hajdan a' Magyar és Erdély-országi Piaristaságnak érdemes Igazgatója (Provinciálissa) Báró Andrásí Uraknak könyv-tárjából, más több könyvekkel együtt, ajándékba kapott, és a' Nyitrai könyvtárban helyeztetett. Ezen Kéz-írást magam-is forgattam Nyitrán fiatal-koromban, midőn 1763-dik esztendőben a' fölyebb való Tudományoknak hallgatója voltam.¹¹

Dugonics a *Nyitrai kézirat*ban olvasható előszót nem közli a Kemény-eposz kiadásakor, mivel a szöveg nem képezte részét az eposz 1693. évi lőcsei edíciójának:

Vagyon pedig ezen kéz-írásban egy Elő-beszéd, melly a' LŐCSEI ki-adásban nem találta-tik. Hihető: hogy ennek helyébe tette Gyöngyösi Apor Úrhoz intézett ajánlását, midőn a' könyvet ki-nyomtatta. Én se fogom ki-adni ezen nyomtatásban; hanem: hogy el-ne-vesz-szen (kár is volna érette) ide fogom iktatni.¹²

7 A fordítások, amennyiben nincs jelölve a fordító, minden esetben a dolgozat szerzőjétől származnak.

8 GYÖNGYÖSI István, *Új életre hozott Chariclia, avagy a Chariclia ritka példájú, és az olvasásra kedvet adó historiájának némely régi versek rongyából, és azoknak sok fogyatkozásiból újabb, és jobb rendben vétele* (Lőcse: Samuel Brewer özvegye, 1700).

9 GYÖNGYÖSI István, *Összes költeményei*, szerk. BADICS Ferenc, 2. köt., Régi magyar költők tára: XVII. századbeli magyar költők művei (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1921), 361.

10 GYÖNGYÖSI István, „Az Olvasóhoz”, in GYÖNGYÖSI István, *Gyöngyösi Istvánnak költeményes maradványai*, szerk. DUGONICS András, 2 köt., 1:XLII–XLIX (Pozsony–Pest: Fűskúti Landerer Mihály, 1796).

11 DUGONICS András, „Elő-intés”, in uo., 1:III–LXXXII, 1:XL–XLI.

12 Uo., 1:XLI–XLII.

Dugonics az előszó közreadása során több hangjelölési hibát is vétett, illetve több alkalommal is jelöletlenül emendálta a szöveget. Majoros Viktória kutatásai alapján azt is feltételezhetjük, hogy Dugonics magában a kéziratban is átírt néhány betűt annak érdekében, hogy a szöveg hangjelölése, illetve nyelvi kifejezőmódja jobban illeszkedjék az általa kívánatosnak vélt nyelvi kifejezőmódhoz.¹³ Dugonics szövegkiadás során elkövetett hibáinak, illetve jelöletlen szövegjavításainak jelentős részét az ezt követő sajtó alá rendezések is átvették,¹⁴ így például Dugonics azon jelöletlen kiegészítését is, amelyet az alábbi táblázat tartalmaz:

1. táblázat

Nyitrai kézirat	Dugonics András kiadása
Másképpen is némely szók kitül egyképpen, kitől másképpen szoktak termináltatni, úgymint ezeket és ezekhez hasonlókat némelyek így mondják: <i>élete, tekintete, kellett, vég<e>[:i:]</i> etc. (7v.)	Más-képpen-is némely szók kitől e'-képpen, kitől más-képpen szoktak <i>termináltatni</i> . Úgy-mint ezeket, és ezekhez hasonlókat, <i>élete, tekintete, kellett, vége, némelyek így mondgyák: életi, tekinteti, kellett, végi</i> etc. (XLVI–XLVII.) [Kiemelés az eredetiben.]

A Dugonics által eszközölt szövegjavítás megalapozottnak tekinthető, hiszen a másoló maga írja át a *vége* szó utolsó betűjét *i*-re, ugyanakkor az ilyesfajta emendációk jelöletlenül hagyása nem felel meg a modern szöveggkritikai követelményeknek.

Hasonló tévedés Badics Ferenc „szövegjavítása” is. A kéziratban szereplő tévesztést – „némely szoban pedig két Syllábát vonnak egyben, és azt Episynalepnek vagy Syncresinek [i] nevezik”¹⁵ – Badics „Syncresis”-ként emendálja jelöletlenül. Ahogy a későbbiekben is látni fogjuk, a szoban forgó szöveghelyen minden bizonnyal az episzina-loifének megfeleltethető synaeresis (szinerézis, gr. συνάρσις, a kéziratban feltehetően *syneresis* alakban) terminus állhatott.¹⁶ Ennek ellenére a szöveg Badics-féle kiadásába a

13 Majoros meggyőzően érvel amellett, hogy a *Csalárd Cupido* úgynevezett Mérei-féle kéziratában a „fekete tintás” javításokat maga Dugonics eszközölte, és ennek nyomán valószínűsíti, hogy a *Nyitrai kézirat*ban található – hasonlóan fekete tintával készült – javításokat szintén Dugonics András munkájának tarthatjuk. Majoros feltételezését elfogadva a *Nyitrai kézirat* alapszövegének a „fekete tintás” javításokat megelőző szövegváltozatot tartom, a dolgozatban ezt a variánst idézem. MAJOROS Viktória, „Megjegyzések a *Csalárd Cupido* Mérei Sándor-féle kéziratáról”, lásd jelen szám következő oldalain: 319–342.

14 Gyöngyösi István, „Az Olvasóhoz”, in Gyöngyösi, *Összes költeményei*, 201–205; Gyöngyösi István, „Az olvasóhoz”, in TARNAI és CSETRI, *Rendszerek...*, 151–154, 153; Gyöngyösi István, „Az Olvasóhoz”, in Gyöngyösi, *Porából megéledett...*, 197–200, 199.

15 Betűhív átirat. *Nyitrai kézirat*, 5v.

16 A szinerézisről részletesen lásd Heinrich LAUSBERG, *Handbuch der literarischen Rhetorik: Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft*, 3. kiad. (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1990), 263–264, § 492; EÖRY Vilma, „Szinerézis”, in *Alakzatlexikon: A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*, szerk. SZATHMÁRI István, 558–559 (Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2008). Felmerülhet, hogy a szövegben nem a *syneresis*, hanem a *syneresi* datívuszi alak szerepelt, tehát a Gyöngyösi-előszó eredeti változatában egy kettős datívusz volt olvasható

poétikai fogalomként nem értelmezhető „syncretis” került, és ezt az alakot átvették az előszó további kiadásai is.¹⁷

2. Kutatástörténeti előzmények

A Kemény-eposz *Nyitrai kézirat*ban található előszavának jelentőségét az adja, hogy a szerzője – a 17. századi magyar irodalomban egyedülálló módon – részletesen megfogalmazza a mű megírása során érvényesített költészetelméleti alapvetéseket. Mind ez idáig azonban az itt kifejtett retorikai-poétikai megállapítások forrását nem tárta fel a kutatás. Jankovics József, aki Tusor Péter Gyöngyösi életrajzára vonatkozó alapvető felfedezéseit¹⁸ megelőzően készítette el az eposz kiadását, a szakirodalmi hagyományból indult ki, amely szerint Gyöngyösi a sárospataki gimnáziumban folytatta tanulmányait, ezért a protestáns retorika- és poétikaelmélet felől közelített a *Nyitrai kézirat*ban olvasható előszóhoz. Jankovics terminológiai szempontból egyaránt a retorika és a poétika területéről származónak ítélte a szöveg fogalomhasználatát: „Terminológiáját jelenleg nem tudjuk módszeres vagy rendszeres retorikához, poétikához kötni, annyi azonban racionálisnak tűnik, hogy vizsgálódásainkat mindkét irányba ki kell terjeszteni.”¹⁹

(*syneresinek*). Ugyanakkor ezt más, az előszóban szereplő terminusok használata nem támasztja alá, így valószínűbb azt feltételezni, hogy a *syneresis* alakot másolta tévesen a *Nyitrai kézirat* keze.

- 17 GYÖNGYÖSI, „Az olvasóhoz” (szerk. TARNAI és CSETRI), 151; GYÖNGYÖSI, „Az Olvasóhoz” (szerk. JANKOVICS és NYERGES), 197.
- 18 Tusor Péter két tanulmányában pontosította Gyöngyösi István életrajzát, kimutatva, hogy a költő egész élete során a katolikus felekezethez tartozott. A nagyszombati jezsuita gimnázium Fazekas István, Kádár Zsófia, Kökényesi Zsolt és Ternovác Bálint által közreadott matrikulája, valamint a Zsoldos Attila által közreadott nagyszombati egyetemi anyakönyv segítségével Gyöngyösi három beiratkozási adatát is azonosította: az 1643/1644-es tanévben a parva, az 1649/1650-es tanévben a rhetorica, az 1651/1652-es tanévben pedig a logica osztályba iratkozott be. Tusor kutatásai azt is világossá tették, hogy az 1651/1652-es tanévben Gyöngyösi egy osztályba járt Esterházy Pállal, az 1649/1650-es tanévben pedig a későbbi nádor egy évfolyammal járt Gyöngyösi István alatt a nagyszombati jezsuita gimnázium poetica osztályába. Tusor Péter, „A gömöri prókátor és az ungi fiskális: Megoldott problémák Gyöngyösi István életrajzában?”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 121 (2017): 85–98; Tusor Péter, „Új adatok és szempontok a költő Gyöngyösi István biográfiájához”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 125 (2021): 662–690; FAZEKAS István és mások, szerk., *A nagyszombati jezsuita gimnázium diáksága: Anyakönyvi adattár (1616–1772)*, 3 köt., Katolikus iskoláztatás a kora újkor Magyarországon 3 (Budapest: Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltára, 2023), https://library.hungaricana.hu/hu/view/JezsuitaGimnaziumokDiakjai_2_Nagyszombat/. Az anyakönyvi adattár online, valamint nyomtatott formában is hozzáférhető, a két kiadásban azonban nem egyeznek meg az egyes diákok sorszámai. A következőkben a nyomtatott kiadásban megadott sorszámokra hivatkozom, az online adattárban közölt sorszámokat pedig zárójelben adom meg. Gyöngyösi István parva osztályba való beiratkozása a 05199 (06082), a rhetorica osztályba való beiratkozása pedig a 06350 (07465) sorszám alatt szerepel. Gyöngyösi István és Esterházy Pál is *externusként* iratkozott be az 1651/1652-es logica évfolyamba, azaz nevük a világi hallgatók között szerepel: Zsoldos Attila, szerk., *Matricula Universitatis Tyrnaviensis 1635–1701*, Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből 11 (Budapest: ELTE, 1990), 73.
- 19 JANKOVICS József, „Gyöngyösi István költészetének poétikai-retorikai forrásvidéke”, in *Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István és OLÁH Szabolcs, Csokonai könyvtár 31,

Bartók István tanulmányában Julius Caesar Scaliger *Poetices libri septem* című nagy hatású költészettani munkája²⁰ és a Gyöngyösi-előszó között von párhuzamot:

Mint látni fogjuk, számos párhuzamot fedezhetünk fel a Scaligerrel való összevetés során. Nem állíthatjuk persze, hogy Gyöngyösi Scaligert kivonatolta – igaz, ki sem zárhatjuk ennek lehetőségét. Az azonban bizonyosra vehető, hogy a poétika hét könyvébe sűrített ismeretanyag nem véletlenül mutat egyezéseket Gyöngyösi elméleti igényű megjegyzéseivel.²¹

Ugyanakkor Bartók tanulmánya csupán a valóság–fikció (*história* és *fabula*), valamint a *poézis* fogalmainak scaligeri párhuzaminak felmutatására törekszik,²² hiszen Scaliger poétikája Gyöngyösi előszavától eltérően nem tartalmazza például a metaplazmus fajtáinak szisztematikus kifejtését.²³

Nem kérdőjelezve meg Jankovics és Bartók azon állítását, miszerint valóban tételezhető párhuzam a protestáns poétikairodalom, illetve Scaliger nagyhatású poetikájának fogalomhasználata és a Gyöngyösi-előszó terminusai között, dolgozatomban amellet érvelek, hogy Gyöngyösi előszavának mintái pontosan azonosíthatók, és forrását a jezsuita oktatásban általánosan használt tankönyvekben, legnagyobb részt az Álvares-grammatikában, kisebb részben pedig Soares retorikájában és Pontanus poetikájában érdemes keresnünk. A következőkben ennek a szövegszerű bizonyítására teszünk kísérletet.

330–337 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004), 333.

20 Első megjelenése: Julius Caesar SCALIGER, *Poetices libri septem* (Lyon: Antonius Vincentius, 1561).

21 BARTÓK, „História és poézis”, 244.

22 „A költői tevékenység specifikumait keresve az összevetések során két szempont vetődik fel különös súllyal. Az egyik a valósághoz való viszony: valóság és fikció, azaz história és fabula; igazság, valószínűség és hihetőség kérdése. [...] A másik szempont az előadás módja, a nyelvi megformálás, a megfogalmazás. A költőre jellemző az eltérés a mindennapi beszédétől, a köznap nyelvhasználatától. Ebből az aspektusból szemlélve műve a históriával szemben már nemcsak fabula, hanem poézis is.” Uo.

23 J. C. Scaliger poetikájának hatása mind a protestáns, mind pedig a katolikus iskolai oktatásban, illetve tankönyvirodalomban kimutatható. TARNAI Andor, „A parodia a XVI–XVII. századi Magyarországon”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 94 (1990): 444–469; Barbara BAUER, *Jesuitische „ars rhetorica“ im Zeitalter der Glaubenskämpfe*, Mikrokosmos 18 (Frankfurt am Main–Bern–New York: Verlag Peter Lang, 1986), 135, 320. Knapp Éva állításával ellentétben Scaliger poetikáját nem írta elő a *Ratio studiorum*. KNAPP Éva, „»Volucris rota, vertitur anni«: Zrínyi Miklós, Listius László és Esterházy Pál szerencse- és évszakerseinek poétikatörténeti háttéréhez”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 118 (2014): 3–30, 12. Ugyanakkor például Jacobus Pontanus Scaliger poetikáját is – Viperano, Minturno, Robotello és Vida poetikai tárgyú munkái mellett – felhasználta a *Poeticarum institutionum libri tres* megírása során, amely, ahogy a későbbiekben is kitérek rá, beépült a jezsuita oktatásba. Pontanus forrásaihoz lásd Jakub NIEDŹWIEDŹ, *Nieśmiertelne teatru sławy: Teoria i praktyka twórczości panegirycznej na Litwie w XVII–XVIII w.*, Terminus: Bibliotheca Classica 6 (Kraków: Księgarnia Akademicka, 2003), 73; Asta VAŠKELIENĖ, „Literary Theory in the Eighteenth-Century Grand Duchy of Lithuania: From the Classical Tradition to Classicism”, *Interlitteraria* 23, 2. sz. (2018): 295–311, 297–299, doi: [10.12697/IL.2018.23.2.7](https://doi.org/10.12697/IL.2018.23.2.7).

3. Álvares grammatikája és Soarez retorikája mint a Gyöngyösi-előszó forrásai

3.1. A metaplazmus típusai

Az összehasonlításához szükséges ismertetni az Álvares-grammatika harmadik kötetének tartalmát, ahonnan – miként látni fogjuk – a Gyöngyösi-előszó fogalmainak zöme származik. A kutatás során a kötet 1643-as bécsi kiadását használtam, amely Esterházy Pál hagyatékában maradt fenn, és a későbbi nádor tankönyve volt.²⁴ Feltételezésem szerint ezt a kiadást használhatta iskolai tanulmányai során Gyöngyösi István is. A *Ratio studiorum* a grammatika oktatására Manoel Álvares (Emmanuel Alvarus, 1526–1582) *De institutione grammaticae libri tres* című tankönyvét (első kiadása: Lisszabon, 1572) írta elő.²⁵

A három grammatikai osztály tananyagának meghatározásakor (*Regulae praefecti studiorum inferiorum*, 8. 2. §) a *Ratio studiorum* Álvares grammatikájának három könyve, illetve ezek fejezetei mentén halad. A harmadik, legmagasabb szintű grammatikai osztálynak (*suprema classis grammaticae*; az osztrák jezsuita rendtartományban: *syntaxis*) tananyaga a második könyv nehezebb függelékeit, valamint utolsó fejezetét, vagyis az alakzatok elrendezését (*figurata constructio*),²⁶ illetve a teljes, a szótagok hosszúságát (*syllabarum dimensio*), azaz a verstant és prozódiaát taglaló harmadik könyvet (*De syllabarum dimensione*) tartalmazza. A következő táblázatban az Álvares-tankönyv

24 Manoel ÁLVARES, S. J., *Institutionum grammaticarum liber tertius: De syllabarum dimensione, etc.* (Bécs: Severus Esch költségén, 1643). A kötet Esterházy Pál által használt példánya az Országos Széchényi Könyvtárban található: OSZK, 322.987. Megjelenés alatt álló tanulmányomban azonosítottam az Országos Széchényi Könyvtárban a Biblioteca Esterhasiana 1051. (865.) tételét, a *Praecepta rethorices [!] pro Gymnasijs Soc. Jesu 1* névvel feljegyzett kolligátumot. MONOK István és ZVARA Edina, *Esterhasiana Biblioteca: A gyűjtemény története és könyvanyagának rekonstrukciója*, Esterhazyana: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Esterházy-közleményei (Budapest: MTA Könyvtár és Információs Központ–Kossuth Kiadó, 2020), 221. Vö. HAJDU Ildikó, „Gyöngyösi István *Kesergő Nymphája* a 17. századi nagyszombati jezsuita retorikaoktatás elméletének és gyakorlatának tükrében”, in *Krízisek és nehézségek a régiségben – Tudástranszfer a régiségben: Mesterek, tanítványok, iskolák (Fiatalok Konferenciája 2022–2023)*, szerk. HAJDU Ildikó, HORVÁTH Margaréta, RÉDEY-KERESZTÉNY Júlia, KOVÁCS Annamária, VITKAI Nóra és ZSUPOS Norbert (Pécs: Verso, megjelenés alatt).

25 *Ratio, atque institutio studiorum Societatis Jesu* (Roma: Collegium Romanum, 1616), 11, 79, 100. Lásd még: BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnak és írhatnak”: Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között, *Irodalomtudomány és kritika* 6 (Budapest: Akadémiai Kiadó–Universitas Kiadó, 1998), 27; KNAPP Éva, „Ismeretlen irodalom- és nyelvelméleti munkák a 18. század első feléből: Csete István és Gyalogi János”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 106 (2002): 261–294, 268; JASKA KAINULAINEN, *Early Jesuits and the Rhetorical Tradition, 1540–1650*, Routledge Research in Early Modern History (London: Routledge, 2024), 105, 10.4324/9781003120124.

26 A dolgozat megírása során az Álvares-grammatika második kötetének egy szintén 1643-ban, de Kölnben megjelent kiadását használtam: Manoel ÁLVARES, S. J., *De institutione grammatica: Liber secundus, sive De octo partium orationis constructione* (Köln: Officina Birckmannica, 1643).

azon fejezeteit sorolom fel, amelyeket a *Ratio studiorum* a legfelső grammatikai osztály számára írt elő.²⁷

2. táblázat

Liber II.	De figurata constructione, G5v–H4v.
Liber III.	De syllabarum dimensione, X2r–Y4r.
	De incremento singulari nominis, Y4r–Y8r.
	De verborum incremento, Y8v–Z3r.
	De ultimis syllabis, Z3r–Aa2v. ²⁸
	De syllaba communi, Aa3r–Aa4v.
	De necessitate metrica, Aa4v–Aa5r.
	De licentia poetica, Aa5r.
	De pedibus, Aa5r–Aa6v.
	De versu, Aa6v–Aa8v.
	De carminum dimensione, Bb1r–Bb4v.
	De caesura, Bb4v–Bb6r.
	De verbis poeticis, Bb6v.
	De patronymicis nominibus, Bb6v–Bb8r.
	Patronymica masculina quo pacto formentur, Bb8v–Cc2v.
	Patronymica foeminina unde formentur, Cc2v–Cc3v.
	De metaplasmo [De figuris], Cc3v–Cc5r. ²⁹
	De prosodia, Cc5v–Cc6v.
	De Graecis verbis, Cc6v–Cc7r.
	De Hebraeis vocibus, Cc7r–Cc7v.

Az előszó *vers* és *valóság* kapcsolatának elemzését követően – amelynek „ősforrása-ként” Bartók Arisztotelész *Poétikájának* IX. fejezetét határozza meg³⁰ – a szövegalkotás során alkalmazott alakzatokat veszi sorba. Az előszó ezen része apologikus jellegű: magyarázatot ad arra, mi az elméleti háttere annak, hogy a megszokottól eltérő alak-

27 *Ratio studiorum* (1616), Regulae praecepti studiorum inferiorum, 8. 2. §, 79.

28 Az Esterházy Pál által használt példányból kimaradt az első és középső szótagok tárgyalása (De primis et mediis), vö. az Álvares-grammatika első kiadásával: Manoel ÁLVARES, S. J., *De institutione grammatica: Libri tres* (Lisszabon: Ioannes Barrerius, 1572), 217r–v.

29 Míg a fejezet címe *De metaplasmo*, a fejlécben a *De figuris* címet találjuk.

30 BARTÓK, „História és poézis”, 245.

ban, illetve időnként egyszersmind eltérő jelentésben szerepelnek bizonyos szavak a Kemény-eposzban: „szükség tudni az Olvasónak, hogy amely szók nem a közönséges magyar beszéd szerint tanáztatnak némely helyeken a versekben, a[z] nem másképpen esett annyira, mint a versek kedviért tett alkalmaztatásból.”³¹ A verset Gyöngyösi a prózával („folyó írás”) állítja szembe; a versforma követése teszi szükségessé a szavak alakjának módosítását. Az előszóban előforduló első költészetelméleti terminus a metaplazmus, amit a következőképpen definiál Gyöngyösi:

Mert azoknak szoros rendi nem vehet úgy be minden szót, mint a folyó írásnak tágassabb mezeje, hanem a szóknak mértékét, a versekben beférkeztethetésekre nézve, az ő szokott természeteknél néha hosszabb, néha rövidebb mértékben költenek venni, azokból hol elvén, hol hozzáadván, hol egybenszorítván, néha pedig megváltoztatván és egy helyből másikon kültöztetvén a bötöket, amely változtatásokat a deák poësisban metaplasmusnak, más formára vonásnak neveznek, és annak egynéhány speciesi vannak, de a[z] nem mindenik illik a magyar szó folyásához még a versekben is, nem is szoktak véle élni.³²

Álvares tankönyve külön fejezetet szentel a metaplazmus típusainak, és metaplazmus-definíciója szembeötlő hasonlóságokat mutat Gyöngyösi fenti meghatározásával:

Proprium itidem poetarum est, verbis quibus oratores utuntur, aliquid interdum addere, vel detrahere, nonnunquam litteras alias aliis permutare: aliquando e proprio loco in alienum transferre: quod quidem cum in soluta oratione vitium sit, barbarismusque nominetur, in carmine non barbarismus, sed metaplasmus appellatur: datur enim venia poetis, quia plerumque coguntur metro servire.³³

(A költők sajátja továbbá, hogy azokhoz a szavakhoz, melyeket a szónokok használnak, időnként valamit hozzátesznek, vagy elvesznek belőlük, néha egyes betűket más betűkére változtatnak át, esetenként a betűket a saját helyükről máshová viszik. Ez ugyan a prózában vétek, és barbarizmusnak nevezzük, a versben nem barbarizmusnak, hanem metaplazmusnak hívjuk. A költők ugyanis engedélyt kapnak erre, mivel igen gyakran kényszerülnek arra, hogy a versmértékhez alkalmazkodjanak.)

Gyöngyösi előszavában nemcsak a vers–próza szembeállítás analóg az Álvares-tankönyv szövegével (a „folyó írást” a *soluta oratio*, azaz a próza fordításaként értékelhetjük), hanem a metaplazmus felsorolt típusainak sorrendje is megközelítőleg azonos: elvétel–hozzáadás–egybeszorítás–megváltoztatás–a betűk egy helyből a másikba kültöztetése; Álvaresnél: addere–detrahere–litteras alias aliis permutare–e proprio loco in alienum transferre. (Figyelemre méltó a *transferre* ige *kültöztet*ésként való fordítása.)

31 Nyitrai kézirat, 5r.

32 Uo., 5r–v.

33 ÁLVARES, *Institutionum grammaticarum liber tertius*, Cc3v–Cc4r.

Ugyancsak az Álvares-grammatika ismeretére utalhat Gyöngyösi szóhasználat a metaplazmus fajtáival kapcsolatos megjegyzésekben: „és annak [ti. a metaplazmusnak] egynéhány speciei vannak”; „[é]n pedig más speciesekben is követtem a deák poësis, mert némely szóknak a végekből is elvettem a bötőkben a versekben jobban beférések kedviért”.³⁴ A metaplazmus típusait (protézis, epentézis, paragógé, aferézis, szinkópé, apokópé, antitézis, metatézis) kifejtő rész után a következő függelék (*Appendix*) olvasható: „Synaloephe, episynaloephe, diaeresis, ecthlipsis, systole, diastole sunt etiam metaplasmi species, de quibus supra egimus.”³⁵ (Szinaloifé, episzinaloifé, dierézis, ekthlipsis, sziszis, diasztolé, ezek is a metaplazmus fajtái, amelyeket fent említettem.) Ezeket az alakzatokat az Álvares-retorika a *De carminum dimensione* (A versek hosszúságáról, Bb1r–Bb4v) című fejezetben tárgyalta.

Az alakzatok közül Gyöngyösi a szinkópét, az episzinaloifét/szinerézist, az apokópét és a metatézist mutatja be. Látható tehát, hogy Gyöngyösi Álvares grammatikájával összhangban az episzinaloifét is a metaplazmus fajtájaként kezeli. Az előszóban tárgyalt alakzatok sorrendje is megegyezik az Álvaresnél szereplő sorrenddel, azzal a különbséggel, hogy Gyöngyösi a szinkópé (hangsúlytalan, szóközepi szótag/hang elhagyása) és az apokópé (szóvégi szótag/hang elvonása) közé beilleszti az episzinaloifét (két szótag összevonása). Ezt valószínűsíthetően az episzinaloifé és a szinkópé hasonlósága indokolta: a szóközepi szótagok módosítása (szinkópé, episzinaloifé) után a szóvégi szótagokra vonatkozó változtatásokra tér át (apokópé, metatézis). Gyöngyösi arra is magyarázatot ad, miért nem tárgyalja a metaplazmus összes fajtáját: csak azoknak a bemutatására vállalkozik, amelyek illenek a magyar szó folyásához, tehát alkalmazhatta őket a magyar nyelvű eposz megírása során. Gyöngyösi tehát amellet, hogy a latin költőkre és az általuk alkalmazott alakzatokra mintaként tekint, ezeknek az alakzatoknak a magyar nyelvhasználattal való összeegyeztetésére is kísérletet tesz.

A következő táblázatban a terminusok Kemény-eposz előszavában olvasható definícióit és a hozzájuk kapcsolódó példákat helyeztem egymás mellé. A szövegegyezéseket és azonos példákat félkövérrel emelem ki. A táblázatban megtartom az Álvares-grammatikában a példák kiemelésére szolgáló kurziválást.

³⁴ Nyitrai kézirat, 5v.

³⁵ ÁLVARES, *Institutionum grammicarum liber tertius*, Cc5r.

3. táblázat

	Manoel Álvares: <i>Institutionum grammaticarum liber tertius</i> (OSZK, 322.987.)	Nyitrai kézirat
szinkópé	Syncope, litteram, vel syllabam e medio dictionis subtrahit: ut gubernaclo pro gubernaculo, periclis pro periculis, vixet pro vixisset, extinxem pro extinxissem. (Cc4v.)³⁶	[...] mikor a szónak közöpi ből valamely bötő vagy syllaba kivettette-tik, akit syncopénak hínak a deákok. Illyek a deákoknál ezek: periclum , piaculum , vixê pro periculum , piaculum , et vixisse . A magyaroknál pedig gyűzê- lem pro győzedelem, guslyâ pro gusallya , amint ezeket az én verseimben is úgy találtni. (5v.)
episzinaloifé	Episynaloephe, quae et synech- phothesis, et synaeresis appellatur, est syllaba una ex duabus facta: quod fit cum duae vocales in unum contrahuntur, ut alvearia, eadem, alveo, eodem, eosdem, aureis, aerei, denariis. ³⁷ [...] <i>Idem. [Vergilius] Atria, dependent lychni laquearibus aureis. Aene. 1.</i> <i>Idem. Pectora: nec misero clypei mora profuit aerei. Aene. 11. [!]</i> E, et I, in unam syllabam coeunt. (Bb1r.)	Némely szóban pedig két syllabát vonnak egyben, és azt episynalep- nek vagy syneresi[s]nek nevezik, úgy mint a deákban alvâria, laqvâria pro laqvearia , et alvearia , a magyar- ban lány pro leány , mért pro miért . (5v.)
apokópé	Apocope fini dictionis aliquid detrahit, ut tuguri pro tugurii, oti pro otii. ³⁸ Virg. Pauperis et tuguri con- gestum cespiti culmen. Eclog. 1. (Cc5r.)	[...] némely szóknak a végekből is elvettem a bötőkben a versekben jobban béférések kedviért, úgy mint ez a szó Weselényi alkalmazatosan nem illhetett a versek rendiben, elhagyván a végső i bö- töt, csak Veselén tettem hellette; másutt

36 Szinkópé: betűt vagy szótagot vesz el a szóból, mint *gubernaclo gubernaculo* helyett, *periclis periculis* helyett, *vixet vixisset* helyett, *extinxem extinxissem* helyett.

37 Az episzinaloifé, amelyet szinekfonézisnek és szinerézisnek is hívnak, egy szótagot hoz létre kettőből: ami akkor történik, mikor két magánhangzó egybe összevonódik, mint *alvearia, eadem, alveo, eosdem, aureis, aerei, denariis*.

38 Az apokópé a szó végéből elvesz valamit, mint *tuguri tugurii* helyett, *oti otii* helyett.

	Manoel Álvares: <i>Institutionum grammaticarum liber tertius</i> (OSZK, 322.987.)	Nyitrai kézirat
		pedig, ahol <i>gyün</i> kellett volna írnom, <i>győ</i> írtam, vigyázván az előtte való verseknek, akikkel egyenlőképpen kellett termináltatni, desinentiájára, amely módot a deák poësisban apocope, <u>azaz szó végéről egy bötöne vagy syllabának elmetszésének</u> neveznek. Illyen Virgiliusnak is a többi között ez a verse: <i>Pauperis est tuguri congestum cespite culmen.</i> Ahol nem tuguri, hanem tugurj [tugurii] kellett volna lenni a deák szónak jobb módja szerint, de a versnek szükségére nézve az egyik <i>i</i>-nek el kellett vala maradni. (5v–6r.)
metatézis	Metathesis est litterarum ordo immutatus, ut <i>Thymbre</i> pro <i>Thymber</i>.³⁹ <i>Virg. Nam tibi Thymbre caput Euandrius abstulit ensis. Aene. 10.</i> (Cc5r.)	És némely szókban a bötük rendit változtattam meg, követvén ebben is a deák poëtákat, akit azok metatesisnak, bötűnek a szó végében <u>visszatételének</u> mondanak. Ehhez alkalmaztatja Virgilius ezt a verset: <i>Nam tibi timbre [Thymbre] caput, Evandrius abstulit ensis.</i> Amely versben, minthogy <i>Timber</i> bé nem illhetett, az <i>r</i> bötűt tette az <i>e</i> bötű eleibe, és úgy töltötte ki a versnek jó folyását, másképpen Timber volt volna, nem Timbre a szónak valóságos rendi. Úgy az én verseimben is egy helen, amint eszemben juthat, <i>tenyerin</i> vagyon írva, noha az szólásnak jobb rendi szerint <i>terenyén</i> köllött volna lenni, mert nem mondjuk <i>tenyér</i>, hanem <i>terény</i>, de úgy annak desinentiája a több versek cadentiájához nem illett volna. (6r–6v.)

A táblázatból egyértelmű, hogy Gyöngyösi pontos fordítását adja az Álvaresnél szereplő definícióknak, és csak akkor fogalmazza át az Álvares-féle fogalommeghatározást, ha a szöveg egy korábbi pontján már lefordította azt (az apokópé és a metatézis esetében, a táblázatban aláhúzással kiemelve). A példák bemutatása Gyöngyösinél megegyezik az Álvares-grammatika struktúrájával: a metaplazmus különböző típusai megvalósulásának példáit a *pro* szó köti össze a szavak alapalakjával. Ezt a struktúrát

³⁹ A metatézis a betűk sorrendjének a megváltoztatása, mint *Thymbre* *Thymber* helyett.

érvényesíti Gyöngyösi az előszó további részeiben is. Emellett a példák zöme is az Álvares-grammatikából származik. Az episzinaloifé esetében a második példa (*laquaria/laquearia*) bár szerepel az alakzat használatát szemléltető példamondatok egyikében, viszont az *Aeneis* első énekének 726. sora („atria; dependent lychni laquearibus aureis”) az *e* és az *i* összeolvadásának prezentálását szolgálja (az *aureis* szóval).

A szinkópé működését bemutató szavak közül a *periculum/periculum* Gyöngyösinél singularis nominativusban (vagy accusativusban) szerepel, míg Álvares a szó pluralis dativus vagy ablativus alakját hozza (*periclis/periculis*). Hasonlóképpen a *vixet/vixisset* praeteritum perfectum coniunctivi activi alak helyett Gyöngyösi a szó *vixe/vixisse* (praeteritum perfectum infinitivus) alakot hozza, azaz azt az alakot, amelyből a coniunctivust képezzük. A változtatást az indokolhatta, hogy Álvaresszel ellentétben Gyöngyösi nem tesz példamondatokat a szinkópét szemléltető szavak után,⁴⁰ így a szavak alapelakját idézi. Gyöngyösi második példája (*piaculum/piaculum*) hangalakjában nagyon hasonlít az első példára (*periculum/periculum*), emellett több kanonikus szövegben is előfordul.⁴¹

3.2. A communis syllaba

A metaplazmus fajtáinak bemutatását követően Gyöngyösi a *communis syllabák*at tárgyalja, azaz az olyan szótagokat, amelyek rövid és hosszú szótagként is funkcionálhatnak:

Más az, hogy a deákban vannak olyan szók is, **akit a versekhez képest hol röviden, hol hosszan alkalmaztatnak a pronuntiálásban**, és azokat **communis syllabáknak** nevezik. Hasonlóképpen a magyarban is némely szókkal mind a kétképpen élhetni, kiváltképpen a versírásokban, úgymint a deákban *Ciclops*, *mucro*, *volucris*, a magyarban pedig *teszem*, *teszed*, *teszi* etc., *veszem*, *veszed*, *veszi* etc., *eszem*, *eszed*, *eszi* etc. Kihez képest azoknak én is a versekben az első syllabáját, amint a szükség hozta, hol rövid, hol hosszú kimondásra alkalmaztattam; tudniillik ahol a mellettek lévő más szók syllabái a versek végén hosszak voltak, hosszan, ahol rövidek, röviden szabtam azokat is.⁴²

A közös szótagokról (*communis syllaba*) több alkalommal is szót ejt az Álvares-grammatika harmadik könyve. A következőkben ezeket a helyeket közlöm, kiemelve azokat a részeket, amelyek megegyeznek Gyöngyösi előszavával. A közös szótagok elsőként a szótagok hosszúságáról szóló fejezetben (*De syllabarum dimensione*, X2r–Y4r) kerülnek meghatározásra:

40 Álvaresnél mindkét szó képzett formában szerepel a definíciót követő példamondatokban: „Aene. 3. Idem. [Vergilius]– hic me pater optime fessum. / Deseris: heu tantis ne quidquam erepte periclis. Idem. [Vergilius] Vixet, cui vitam Deus, aut sua dextra dedisset, Aene. 11.” ÁLVARES, *Institutionum grammaticarum liber tertius*, Cc4v–Cc5r. Álvares az *Aeneis* harmadik énekének 710–711. sorát és tizenegyedik énekének 118. sorát idézi.

41 Például OVID. *Metam.* VI, 569; HOR. *Carm.* I, 28,34; VERG. *Aen.* VI, 153.

42 Nyitrai kézirat, 6v.

Syllabae partim breves, partim longae, partim communes.

Syllabae quas temporibus metimur, aut sunt breves, aut longae, aut communes. Tempus, est spacium intervallumque, **quo syllaba pronunciatur**. Syllaba brevis ex uno tempore atque spatio constat, ut *ad, sed*.

Longa, ex duobus, ut *ah, en*.

Communis est, quae in versu tum brevis, tum longa esse potest: quales sunt priores in *Atlas, Cyclops*, mediae in *tenebrae, latebrae, pharetra*.⁴³

(A szótagok részben rövidek, részben hosszúak, részben közösek.

A szótagok, amelyeket idővel mérünk, vagy rövidek, vagy hosszúak vagy közösek. Az idő az az időköz és időbeli távolság, amíg a szótagot kiejtjük. A rövid szótag kiejtése egy időnyit vagy időköznyit tart, mint *ad, sed*.

A hosszú szótag kettőt, mint *ah, en*.

A közös szótag az, amely a versben mind rövid, mind pedig hosszú lehet: amilyenek az első szótagok a következő szavakban: *Atlas, Cyclops*, a középső szótagok a következő szavakban: *tenebrae, latebrae, pharetra*.)

Ezt követően a folyékony hangok (likvidák) kapcsán (*De liquescentibus*) kerülnek ismételt szóba a közös szótagok.

De Liquescentibus.

Vocalis brevis ante mutam et liquidam eiusdem dictionis in carmine communis est, at in soluta oratione perpetuo corripitur, ut **volucris, Cyclops**.

Met. 13. Ovid. Et primo similis volucris, mox vera volucris.

Aene. 3. Virg. Ignarique viae Cyclopum allabimur oris.

*Ibidem. Idem, – – vastosque ab rupe Cyclopos. / Prospicio.*⁴⁴

(A folyékony hangokról. A rövid magánhangzók a néma [azaz zöngétlen] és a folyékony mássalhangzók előtt a versben közös magánhangzók, de a prózában mindig rövidek, mint *volucris, Cyclops*.)

Ha egy zöngétlen (azaz *muta*) és egy likvida mássalhangzópárt rövid magánhangzó előz meg, az a versben hosszú és rövid magánhangzóként is működhet: Álvares ezen jelenségre hozott példái közül kettő Gyöngyösinél is szerepel. Gyöngyösi harmadik példája, a *mucro*, amelynek a *cr* betűkombinációt megelőző első szótagja, a *volucris* analógiájára, *communis* syllabaként működik a latin költészetben, azaz versben hosszú és rövid pozíciót is betölthet. A *piaculum*hoz hasonlóan a *mucro* is előfordul a kanonikus

43 ÁLVARES, *Institutionum grammaticarum liber tertius*, X3r (*De syllabarum dimensione*). A nyomtatványban tévesen az „M3” ívszám szerepel az X3r oldalon.

44 Uo., X5v (*De syllabarum dimensione, Exceptio I.*). A nyomtatványban tévesen az „M5” ívszám szerepel az X5r oldalon.

antik szövegekben, például Ovidius *Metamorphoses*ában (V, 116; XII, 484), Lucretius *De rerum naturájában* (II, 427, 520; V, 1265, 1274), Lucanus *Pharsaliájában* (VI, 186, 237; VII, 140, 561; VIII, 618), valamint Vergilius *Aeneis*ében számos alkalommal (II, 333, 449; X, 570, 652, 681, 798, 817; XI, 817; XII, 357, 378, 511, 663, 736, 740).

Emellett a közös szótagoknak külön fejezetet is szentel Álvares grammatikájának harmadik könyve (*De syllaba communi*, Aa3r–Aa4v), ahol a következőképpen definiálja a közös szótagokat: „Communis syllaba, ut supra diximus est, quae modo brevis, modo longa apud poetas reperitur.” (A közös szótag, ahogy fentebb elmondtuk, az, amelyet hol hosszú, hol pedig rövid szótagként találunk meg a költőknél.) Mindazonáltal valószínűbb, hogy Gyöngyösi a fentebb idézett és kiemelt sort fordítja. A közös szótagokról szóló fejezetben szintén előfordul példaként a *volucris* (*Praeceptum* IV, Aa4r).

3.3. Verba novata és Soaresz retorikája

A közös szótagok ismertetését követően Gyöngyösi a költői szóalkotásra reflektál:

És valaminthogy a deák tropusokban még az oratorok is oly szókkal szoktak néha élni, amellyek nincsenek másképpen ususban, és azokat verba novatáknak nevezik, találatnak az szerint olyanok az én verseimben is, akik nem szokott közönséges szók, úgymint *szomorgot pro szomorkodot, misége pro mivolta*.⁴⁵

A *verba novata* (újonnan képzett szavak) kapcsán Gyöngyösi is utal arra, hogy elhagyja a latin grammatika tárgykörét: mind a *tropusok*, mind pedig az *orátorok* szavak használata a retorika diszciplínáját idézi meg, így a legközelebbi párhuzamot Soaresz retorika-tankönyvében találjuk.

Soarez tankönyve a tropusokról való tudnivalók kifejtését közvetlenül megelőzően ejt szót a költői szóalkotásról, amelyet a következőképpen határoz meg:

Novantur autem verba, quae ab ipso qui dicit, gignuntur ac fiunt, aut similitudine, aut imitatione, aut inflexione, aut adiunctione verborum.

(Megújítjuk a szavakat – amelyek attól születnek és keletkeznek, aki mondja őket – vagy a szavak hasonlósága, vagy utánzása, vagy megváltoztatása, vagy összekapcsolása által.)⁴⁶

Gyöngyösi definíciója azonban nem a *verba nova/novata*, hanem az ezt megelőző fejezetben található meghatározás parafrázisának tűnik. A Soaresz-retorika harmadik

45 Nyitrai kézirat, 6v–7r.

46 Cypriano SOAREZ, *De arte rhetorica ex Aristotele, Cicerone et Quintiliano praecipue deprompti, cum tabulis Ludovici Carbonis, in usum gymnasiorum eiusdem Societatis* (München: Severus Esch költségén, 1644), Liber III., *De figuris novis*. Caput VII., 91. Az idézetek Soaresz tankönyve esetében is abból a kiadásból származnak, amelyet Esterházy Pál használt, és az Országos Széchényi Könyvtárban található: OSZK, 322.988. A kötet egy példánya megtalálható a müncheni Bayerische Staatsbibliothekben is, és online is hozzáférhető: <https://www.digitale-sammlung.de/en/view/bsb10574662>.

könyvének hatodik fejezete azokat a hétköznapi használaton kívül eső szavakat (*verba inusitata*) tárgyalja, amelyeket a költők mintegy újrafelfedeznek:

Inusitata sunt prisca fere ac vetusta, **et ab usu quotidiani sermonis, iam diu intermissa; quae sunt poetarum licentia liberiora quam oratorum** [...]⁴⁷

(A nem használt [szavak] többnyire régiesek és ósdiak, és a mindennapi nyelvhasználat-tól már régóta elszakadtak, ezek inkább a költők szabadságához tartoznak, mint a szónokokéhoz.)

A *verba novata* terminus is használatos volt a jezsuita oktatásban: a diákok a *De arte rhetorica* mellett azokat a diagramokat is tanulmányozták, amelyeket Ludovico Carbone készített a Soarez-retorika alapján. Az Esterházy Pál által használt tankönyv is tartalmazta ezeket az ágrajzokat. A Carbone által összeállított, az egyszerű szavak csoportjait szemléltető diagram (*De verbis simplicibus*) elkülöníti azokat a szavakat, amelyeket a szónok a szónoklat díszítésére használ („[v]erba, quae orator ad orationem ornandam affert”). Ezeknek három típusát különbözteti meg: „aut sunt inusitata, aut novata, aut translata” (vagy használaton kívüli, vagy újonnan alkotott, vagy átvitt értelmű [szavak]).⁴⁸

3.4. Figurata constructio

A költői szóalkotást követően Gyöngyösi azokról a szerkezetekről ejt szót, amelyek a költői dikcióban megengedettek, a prózanyelvben azonban nem volna helyük:

Annak fölötté a deák poésisban egész constructiók is usurpáltatnak, olyak, akiknek az oratoroknál nem volna helye, úgymint Virgiliusnak is ama verse: *Os humorisque* [umerosque] *Deo similis*, akinek másképpen így kellene lenni: *Ori humorisque* [umerisque] *Deo similis*. Kihez képest énnékem is esett a versekben hasonlót cselekednem, és úgy construálom némely szókot, hogy a közönséges magyar beszédnek jó rendi ellen vagyon.⁴⁹

Az idézett hely az Álvares-grammatika második könyvében található *figurata constructio* (beszédalakzatos szerkezet) meghatározásával mutat egyezést. A Gyöngyösi által alkalmazott *constructio* kifejezés is innen származhat.

Quid sit figurata constructio.

Cum apud viros doctos, et qui pure loquendi laude floruerunt, aliquid legerimus, quod Grammaticorum legibus repugnare videatur, non continuo existimabimus eos Soloecismum fecisse: cum ipsorum autoritate, testimoniisque soleant grammatici ipsi sua prae-

47 Uo., Liber III., *De verbis inusitatis*. Caput VI., 90.

48 Uo., *Tabulae Rhetoricae Cypriani Soarii, De verbis simplicibus*. Caput V., 223.

49 Nyitrai kézirat, 7r.

cepta confirmare. Nam sunt quaedam, quae faciem quidem soloecismi habent, vitiosa tamen non sunt. Hoc novum loquendi genus, figura verborum, aut sermonis, aut orationis, sive σχῆμα λέξεως schema lexeos appellatur. Est enim figura, nova loquendi ratio a trito et vulgari sermone remota, quae fere ratione aliqua nititur.⁵⁰

(Mi az a beszédalakzatos szerkezet? Bár a művelt férfiaknál és azoknál, akik a beszéd tiszta dicséretében virágoznak, olvashatunk egy s más, ami úgy tűnik, hogy ellentmond a nyelvtudósok szabályainak, mégsem gondoljuk úgy, hogy szolecizmust követtek el: mivel éppen a nyelvtudósok szokták a maguk szabályait az ő tekintélyükkel és tanúbizonyságukkal megerősíteni. Vannak ugyanis olyan [szerkezetek], amelyek első ránézésre szolecizmusnak tűnnek, mégsem hibásak. Ezt az új beszédfajtát a szavak, a beszéd vagy a szónoklat alakzatának, illetve σχῆμα λέξεωςnak [beszédalakzatnak] nevezzük. Ugyanis az alakzat olyan új beszédmód, amely távol áll az elhasznált és közönséges beszédétől, és többnyire valamilyen elven alapul.)

A *figurata constructio* egyik altípusa a hellenizmus, amelyre Álvares ugyanazt az *Aeneis*-sort (I, 589) hozza egyik példaként, mint amelyet Gyöngyösi előszava:

Hellenismus.

Hellenismus est constructio, quae Graeci sermonis leges, non Latini observat.

[...]

Idem. [Vergilius] *Os humerosque Deo similis. Aenei. 2. [I]*

(Hellenizmus. A hellenizmus olyan szerkezet, amely nem a latin, hanem a görög nyelv szabályait követi.)

Gyöngyösi a következőkben az általa alkalmazott nyelvjárási kifejezéseket ismerteti. Ezeknek a nyelvjárási sajátosságoknak nem találjuk meg a közvetlen mintáját Álvaresnél, mindazonáltal valószínűsíthetjük, hogy például a latin költészetben előforduló hellenizmusok inspirálhatták Gyöngyösit, hogy olyan szavakat alkalmazzon, amelyek „nem mindenütt közönségesek”.⁵¹

4. Poézis, *história*, *fabula*: Pontanus eposzfogalma mint Gyöngyösi forrása

Ezt követően Gyöngyösi a poézis és a történetírás (*historia*) közötti különbséget hangsúlyozza, művét pedig *verses históriácskaként* nevezi meg.

Ezek mellett, mivelhogy (amint följebb is említettem) a poésist is követtem ezen verses históriácskámnak dispositiójában, azért szaporítottam azt holmi régi fabulás dolgoknak,

50 ÁLVARES, *De institutione grammatica: Liber secundus*, G6v–G7r.

51 Nyitrai kézirat, 7v.

hasonlatosságoknak és másféle leleményes toldalékoknak közbenvetésével, akik nélkül is a historia és abban lévő dolgok valósága végbenmehetett volna ugyan, mindazonáltal azoknak nagyobb ékességére és kedvesebb voltára nézve inkább tetszett azt az említett dolgokkal megszínlenem, mint azok nélkül, Tinody Sebásty módjára csupáncsak az dolog valóságát fejeznem ki a versek egyögyűségével.⁵²

Ahogy Kovács Sándor Iván is megállapítja, a *historia fabulákkal* való kiegészítése aludál Zrínyi *Syrena*-kötetének előszavára, amely a Kemény-eposz *Nyitrai kéziratban* található előszavához hasonlóan az olvasóhoz szól: „Fabulákkal kevertem az historiát; de úgy tanultam mind Homerustól, mind Vergiliustól; az ki azokat olvasta, megismerheti egyiket az másiktól”.⁵³ Az, hogy a *Syrena*-kötet előszava hathatott a Kemény-eposz előszavára, már csak azért is valószínű, mert Gyöngyösi az eposz más helyein is imitálja Zrínyit, miként azt Kovács Sándor Iván bizonyította.⁵⁴

Bartók István megállapítása szerint az előző fent idézett szöveghelye analóg Julius Caesar Scaliger poétikájának a históriát és a poézist elhatároló részeivel. Ugyanakkor, amennyiben a jezsuita gimnáziumi oktatás során használt tankönyveket tekintjük, véleményem szerint közelebbi párhuzamát is találjuk ezeknek a fogalmaknak. A *fabula* és *historia* Gyöngyösihez hasonló értelemben való használatát találjuk ugyanis Jacobus

52 Uo., 8r.

53 ZRÍNYI Miklós, „Az Olvasónak”, in ZRÍNYI Miklós, *Adriai tengernek Syreanaia*, szerk., tan. Kovács Sándor Iván, hasonmás kiadás, [1–4] (Budapest: Akadémiai Kiadó–Magyar Helikon, 1980), [2–3]. Utasi Csilla Zrínyi előszavának fogalomhasználatát Gyöngyösi Kemény-eposzában felhasználásával világítja meg: UTASI Csilla, „Szándék és imitáció Zrínyi Miklós *Syrena*-kötetében”, in *Zrínyi Miklós és a magyarországi barokk költészet: Tudományos konferencia, Eger, 2020. szeptember 3–5.*, szerk. BENE Sándor és PINTÉR Márta Zsuzsanna, 137–156 (Eger: Eszterházy Károly Egyetem Líceum Kiadó, 2021), 154–156, doi: [10.17048/ZrinyiMiklos.2021.137](https://doi.org/10.17048/ZrinyiMiklos.2021.137).

54 Kovács Sándor Iván, „Gyöngyösi Kemény-eposzában Zrínyi-imitációi”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 89 (1985): 389–414. Bene Sándor Zrínyi *Syrena*-kötetének előszavát elemezve alapvető eltérést lát Gyöngyösi és Zrínyi poézisfelfogásában: „Gyöngyösi költészetfelfogása, a terminusok egyezése ellenére, diametris ellentét Zrínyiének. [...] Gyöngyösi [...] a költészet anyagának a nyelvet tekinti, a »leleményes toldalékok« tárházát, s a tassói enargeiát számúzi a narrációból az ornatibusba. Aki poétizálja a politikát, aki a történelemmel játszik és a heroizmussal ironizál, annak – akárcsak Scaligernek – szilárd előfeltevése, hogy a múlt: volt, a valóság maga az igazság, s azt lehet is biztosan ismerni. A kérdés csak az, miként alakítsuk, hogyan »színeljük meg«, hogy nagyobb élvezetet okozzon. Ám a »históriában lévő dolgok valósága« minden megszínlelés nélkül is »végben mehetett volna«. Zrínyi (és példaképei, Tasso és Malvezzi) számára ez egyre nehezebben tartható humanista előfeltevés volt. Zrínyi tudta, hogy a múlt nem annyira volt, mint inkább van; biztosat tudni viszont alig lehet róla. Tudta, hogy megközelíteni küzdelem, ám ezen a tájon élet-halál tépje van annak, hogy a fabuláinkkal igazat mondunk-e róla. Biztos történeti tudás nincs – csak a Szentlélek segíthet benne, csak ő adhat »erőt«, hogy úgy írassunk, »mint volt«. A *Szigeti veszedelem*, minden tradicionalizmusa és tudatos archaizálása ellenére, a történelem modern tanulmányozásának egyik első példája a magyar irodalomban.” BENE Sándor, „*Szigeti veszedelem*: Fikció, valóság és a halál pedagógiája”, in „*Vár állott...*”: *Tudományos történeti konferenciák, Vajdahunyadvár 2013–2016*, szerk. HERMANN Róbert, 131–162 (Budapest: Line Design, 2017), 162.

Pontanus (Jakob Spanmüller, 1542–1626)⁵⁵ poétikájának az eposzra vonatkozó fejtegetéseiben. Pontanus tehát ugyanannak a műfajnak a meghatározása kapcsán használja ugyanazokat a fogalmakat, mint Gyöngyösi István a Kemény-eposz előszavában.

Pontanus *Poeticarum institutionum libri tres* című munkája, ahogyan Knapp Éva is megállapítja, „[a] XVI. század végétől alapvető, folyamatosan használt költészet-elméleti műnek számított”, és a történeti Magyarország területén is folyamatosan használták.⁵⁶ Szabó Flóris a jezsuiták 18. századi győri repetensképzésének költészetelméleti háttérét és szövegalkotási gyakorlatát tematizáló tanulmányában kiemeli, hogy a repetensek, tehát az egyetemi szintű képzésben résztvevő, a humaniorák gimnáziumi tanítására készülő hallgatók Pontanus tankönyvét használták poétikai ismereteik felfrissítésére. A repetensek tananyagára vonatkozó instrukciókat a rajnai jezsuita rendtartomány 1622-es határozata tartalmazza, ám a szabályozást, ahogy Szabó Flóris a 18. századi jegyzetanyag alapján is bizonyítja, az osztrák jezsuita rendtartomány is átvette, ahol 1632-ben, Leobenben indult meg elsőként a repetensek képzése.⁵⁷ Kiemelendő, hogy Gyöngyösi retorikatanára, Aloysius Medek is részt vett a repetensképzésben⁵⁸ – tehát minden bizonnyal alaposan tanulmányozta a Pontanus-poétikát. Az eposz (*epopoeia*) sajátosságairól a következőt fogalmazza meg Pontanus:

Observanda in epopoeia. Caput II.

Caeterum quamvis historiam mutuetur epicus, multa nihilominus suo iure fingit, variisque rationibus historiae faciem in poematis speciem vultumque commutat. Quin etiam allegoria res invertit: et cum ab historico res individuas sumpserit, ad universale, ut in scholis loquuntur, transit, de quo infra pluribus cum de discrimine narrationis historicae et epicae disseremus. [...] Et cum idonea dicere vitae⁵⁹ propositum sit poetis, quam

55 Pontanusról lásd Barbara BAUER, „Pontanus (eigentlich Spanmüller), Jacobus”, in *Neue Deutsche Biographie*, szerk. Hans Günter HOCKERTS, 20. köt. (Berlin: Duncker & Humblot, 2001), <https://www.deutsche-biographie.de/pnd100250769.html#dbcontent>.

56 KNAPP Éva, „A természetleírás a XVII. századi jezsuita poesis-oktatásban”, in *Szörényi László honlapja: Köszöntő írások a 70. születésnapra* (Irodalomtudományi Intézet, 2015), https://iti.abtk.hu/images/szorenyi/irasok/KnappEva_Szorenyi70.pdf. A *Poeticarum institutionum libri III* a magyarországi jezsuita könyvtárakban is megtalálható volt. FARKAS Gábor Farkas, szerk., *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig II: Nagyszombat 1632–1690*, Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 17/2 (Szeged: Scriptum Kft., 1997), 300. Kiemelendő továbbá, hogy Knapp Éva és Tüskés Gábor Esterházy Pál *Egy csudálatos énekének* históriafogalmát is a jezsuita oktatásból eredezteti. Felvethető lehet itt is Pontanus poétikájának hatása, ugyanakkor ennek meghatározása és elemzése további kutatások tárgya. KNAPP Éva és TÜSKÉS Gábor, „Esterházy Pál *Egy csudálatos énekének* keletkezéséhez és poétikájához”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 121 (2017): 61–84, 73.

57 SZABÓ Flóris, „A költészet tanításának elmélete és gyakorlata a jezsuiták győri tanárképzőjében (1742–1773)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 84 (1980): 469–485, 469–470.

58 Az 1649/1650-es tanévben, Gyöngyösi retorikai tanulmányai idején a rhetorica osztály oktatója Aloysius Medek volt. Medek az 1645/1646-os tanévben volt repetens. ZSOLDOS, *Matricula*, 63; Ladislaus LUKÁCS, S. J., *Catalogi Personarum et Officiorum Provinciae Austriae S.I. III (1641–1665)* (Roma: Institutum Historicum S. I., 1990), 167.

59 HOR. *Ars poetica*, 333–334: „Aut prodesse volunt aut delectare poetae / aut simul et iucunda et idonea dicere vitae.”

apte et iucunde id uterque praestiterit, nihil opus est in praesens particulatim ostendere. Iam hoc quoque necessario monendum est, ut fabula, id est actionum conformatio, et dispositio, una sit sive simplex, non multiformis. Licet enim in epopoeia plures actiones insint, tamen ex omnibus, velut a pluribus membris unum corpus, una fabula componatur necesse est: ne forte monstrum Horatianum⁶⁰ nascatur. Praeterea dilatanda et amplificanda est epopoeia pluribus episodiis, sive digressionibus, quarum varietas leporem, ornatum venustatemque magnam generat.⁶¹

(Figyelemre méltó dolgok az eposz kapcsán. II. fejezet. Továbbá noha a történelmet [historia] az epikus költő kölcsönveheti, sok dolgot a semmiből, saját jogán talál ki, és különféle elvekkel a megtörtént esemény arculatát egy költemény alakjára és arcára változtatja. Sőt, az allegória meg is változtatja a dolgokat, és amikor a történetirótól az egyedi dolgokat elveszi, és egyetemessé – ahogy az iskolákban mondják – fordítja át, amelyről többet szólunk később, mikor a történeti és epikus elbeszélésmód közötti különbséget tárgyaljuk. [...] És mivel a költők célja az, hogy az élethez illő dolgokat mondjanak, semmi szükség nincs egyelőre részletesen bemutatni, hogy mennyire megfelelő és öröndes módon biztosítja ezt mindkettő [ti. Homérosz és Vergilius]. Mármost szükségképpen arra is fel kell hívni a figyelmet, hogy a mese [fabula], azaz a cselekmények alakítása, és a dolgok elrendezése [dispositio] egységes, avagy egyszerű kell hogy legyen, nem pedig sokféle formájú. Lehetséges ugyanis, hogy az eposzban több cselekményszál legyen, mégis valamennyiből, mint a sok végtagból egy testet, egy mesét kell összeállítani, nehogy véletlenül egy horatiusi szörny szülessen. Ezt követően az eposzt még terjedelmesebbé és gazdagabbá kell tenni, számos epizóddal vagy kitérővel; ezeknek a sokfélesége kellemességet [lepor], ékességet [ornatus] és nagy gyönyörűséget [magna venustas] hoz létre.)

Nemcsak a pontanusi alapgondolat állítható párhuzamba Gyöngyösi előszavának idézett részével, miszerint a megtörtént eseményeket az epikus szerzők átalakítják, ki egészítik, hanem a Gyöngyösi által használt fogalmak is visszaköszönnek Pontanus leírásában (*historia*, *fabula*, *dispositio*). Gyöngyösi érvei a *fabulás dolgok*, *hasonlatosságok* és *leleményes dolgok* beillesztésére a történetbe pedig egyenesen Pontanus parafrazálásának tűnik, a *kedvesebb volt* a pontanusi *lepor*; a *nagyobb ékesség* pedig a *magna venustas* és az *ornatus* megfelelőjeként értelmezhető. Mindebből arra következtethetünk, hogy Gyöngyösi művét a pontanusi értelemben eposzként (*epopoeia*) értelmezte. Annak vizsgálata, hogy Pontanus eposzmeghatározása vajon s milyen hatással lehetett Zrínyi *Syrena*-kötetének előszavára, további kutatásokat tesz szükségessé.⁶²

60 Vö. uo., 1–5.

61 Pontanus művének első kiadása 1594-ben jelent meg Ingolstadtban. Jacobus PONTANUS, *Poeticarum Institutionum libri III*. (Ingolstadt: David Sartorius, 1594), 58.

62 Pintér Márta monográfiájában szintén a jezsuita poétikaelméletek hatását fedezi fel mind Zrínyi és Gyöngyösi eposzai, mind pedig a 17–18. századi drámák történelemfelfogásában, valamint a *historia* és a *fabula* fogalmak használatában. PINTÉR Márta Zsuzsanna, *A történelmi dráma alakzatai a 16–18. századi magyar irodalomban* (Budapest: Uránia Ismeretterjesztő Alapítvány–L'Harmattan Kiadó, 2019), 89–91.

5. Összegzés

Megállapítható tehát, hogy Gyöngyösi István költészetelméleti gondolkodására alapvető hatást gyakorolt a jezsuita gimnáziumi oktatás tananyaga, és ennek következtében újra kell definiálnunk Gyöngyösi poétikai tudatosságának eredetét. Gyöngyösi nagyrészt Álvares grammatikájára, kisebb részben Soares retorikájára támaszkodik, a műfajiságra vonatkozó megállapításai pedig Pontanus poétikájával mutatnak párhuzamot. A *Ratio studiorum*ban kifejtett tananyagnak megfelelően az Álvares-grammatika Gyöngyösi által felhasznált részei egybeesnek a syntaxis osztályban oktatott tananyaggal, míg a Soares-retorikában szereplő *verba novata* és Pontanus poétikájának megállapításai (feltehetően az oktató interpretációjában) a poetica osztály tananyagát képezték. A Kemény-eposz *Nyitrai kézirat*ban található előszavának elemzésével tehát arra a következtetésre jutunk, Tusor Péter feltételezését megerősítve, hogy Gyöngyösi bizonyosan valamelyik jezsuita intézményben végezte a syntaxis és a poetica osztályokat.⁶³ Emellett megfogalmazható egy olyan hipotézis is, hogy Gyöngyösi nem közvetlenül Álvares és Soares tankönyveinek felhasználásával, hanem saját iskolai jegyzetei mentén írta meg a Kemény-eposz olvasóhoz szóló előszavát. Erre utalhatnak Gyöngyösi azon latin nyelvű példái, amelyek nem szerepelnek Álvares példái között, de hangalakjukban feltűnően hasonlítanak azokra. Az előszó – amelyet Tarnai Andor „a hiányzó magyar poétika egyik fejezetének alkalmi vázlatá”-nak⁶⁴ nevezett – forrásainak meghatározása rámutat, hogy Gyöngyösi a magyar poétikát az elsajátított jezsuita iskolai tananyag mentén gondolta leírhatónak, és ez lehetett az az irodalomértelmezési és produkciós keret, amelyre a magyar nyelvű szövegalkotás során is támaszkodott.

Függelék

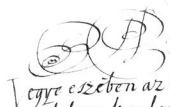
Az átírás elvei

A Kemény-eposz előszavát csupán egyetlen szövegforrásból, a *Nyitrai kézirat*ból ismerjük (Piarista Központi Levéltár, For. 000-9/30). Az itt olvasható másolat azonban minden valószínűség szerint nem tökéletes, paradox módon maga a *Nyitrai kézirat* előszava is egyike azoknak a szövegeknek, amelyekben a másolás révén *megvesztegetések* keletkeztek. Ezt Gyöngyösi – ahogy magában a szövegben megfogalmazza – a saját műveinek mások által történő lemásolása során is gyakran megtapasztalta: „[...] akit én mások írása alá adtam magam munkáján is bőven experiáltam.”⁶⁵ A szöveg követhetősége

63 Tusor Péter szerint Gyöngyösi az 1643/1644-es és az 1649/1650-es tanévek között is egy jezsuita intézményben folytathatta tanulmányait, amelynek valószínűsíthető helyszínéként a homonnai–ungvári jezsuita gimnáziumot jelöli meg. TUSOR, „Új adatok és szempontok...”, 680–683.

64 TARNAI és CSETRI, *Rendszerek...*, 140.

65 *Nyitrai kézirat*, 9r.

 Olvasó.
 Egy ezeben az Olvasó: hogy nésa a fel tett
 dolagnak valóágára is' vigyáztam ezen vé-
 sekben, mind a hon áldat nem tartoztam fin-
 tón olyan rendet mint a folyó irással való his-
 toriában, hanem a Pöcsidtis Kivántam a Bók-
 ban követnem, és az Bókát alkalmaztatni rá-
 is' ezen munkáshozmat, kihez képest' szük-
 sejs tudni az Olvasónak, hogy a mely Bók-
 nem a Kőönszöveg magyar betűed beírta =
 náltatnak némely helyeken a versekben,
 a nem másképpen ezt amgyira, mint a ver-
 sek Kedvűtől télt alkalmaztatástul: Mert
 a Bókának szorot rendi, nem veset úgy be min-
 den Bók, mint a folyó írásnak taggyat bni-
 zeje, hanem a Bókának mértékét a versek-
 ben beférte. Péterhetekre nézve, az ólzo-
 kot csomószereknél néha hűsabb, néha ró-
 vidab mértékben kőöllekké válik: A Bók-
 tul hol el vévén, hol hűsabb adván, hol
 egy-

hol egyben sorierén, néha pedig más válto-
 tatban, és egy helytől másikban keltőstörén a
 bókier, a mely változtatásokat a Deák Boe-
 ban, Mitalálmusznak, más formáca vonások
 nevezni, és amak edmősiang-specieri vannak,
 de a nem mindenki illik a magyar Bók folyón,
 és máj a versekben is, nem a Bókát ki vett el-
 hanem vannak olyanok, a kiket a Magyar Bók-
 nál folytatni, úgy mint mikor a Bókát kő-
 szorítul valamely Bók vagy szlaba ki vettette,
 ite, a kik Symonának keltak a Deák Bók: illyek
 a Deák Bók Bók: Periculum, praedium vix, pro
 periculum, praedium, et vixit: A Magyar Bók-
 pedig, gyűzelem pro gyűzelem, quid pro
 quid, a mint eseket ad én vételemben úgy
 talán, némely Bókban pedig kelt szlaba-
 nak egyben, és azt Erőszélelem k vagy Syner
 most nevelik: úgy mint a Deákban Alvaria,
Agvaria, pro lagvaria, Alvaria, a Magyar-
 ban lany pro leany mert pro miert, és pedig
 más specierikben is kővetem a Deák Boe-
 mert némely Bókban a Végk búlis elvetem
 a Bókban, a versekben forrtan be ferezek kő-
 vűt: úgy mint és a Bók Vesélelgi, alkalmaztan-
 nem

érdekében a kisebb, egyes betűket érintő emendációkat szögletes zárójelben közlöm, míg a szavakra és mondatokra vonatkozó javításokhoz lábjegyzetet adok meg.

Az előszó átírása során elsődleges céloom az volt, hogy úgy adjam közre a Nyitrai kéziratban található előszót, hogy – a korábbi kiadásokhoz hasonlóan – a szöveg minél könnyebben értelmezhető legyen a mai olvasók számára, ugyanakkor a kéziratban olvasható szöveg is látható maradjon. A szövegkiadást ezért kiejtés szerint készítettem el,⁶⁶ viszont a latin nyelvből származó fogalmak, valamint a latin és magyar nyelvű példák és nevek átírása során megőriztem a kéziratban található alakokat, az első betűk gyakori, ám koránt sem teljesen következetes kapitalizálását azonban nem. A toldalékolás miatt megváltozó magánhangzóhosszúságot ezekben a latin eredetű szavakban is minden esetben jelöltem. Az *a'* rövidítést mutatónévmási értelemben *a[z]*-ra módosítottam. A példákat és a Vergilius-idézeteket a követhetőség érdekében, az előszó korábbi közreadóihoz hasonlóan, kurziváltam. A középpontozást a könnyebb értelmezhetőség érdekében a modern magyar helyesírás szabályainak megfelelően módosítottam.

Majoros Viktória kutatásai nyomán feltételezhető, és a szöveg kiadását megnehezíti az, hogy a kéziratban található javítások és kiemelések esetenként Dugonics Andrástól származnak.⁶⁷ Ezeket a sötétebb tintával végrehajtott módosításokat a szövegkiadás során igyekeztem az alapszövegtől elkülöníteni, a sötétebb tintás kéz (Dugonics András?) módosításait lábjegyzetben közlöm. Árulkodó, hogy Dugonics kiadása minden esetben a sötét tintás kéz által javított alakokat adja közre.

66 ENYEDI György, *Prédikációi 1. (167–99. beszéd)*, szerk., tan. LOVAS Borbála (Budapest: MTA-ELTE HECE–Magyar Unitárius Egyház, 2016), 23–27.

67 MAJOROS, „Megjegyzések...”

[illegible]

nihány speciesi vannak, de a[z] nem mindenik illik a magyar szó folyásához⁷³ még a versekben is, nem is szoktak véle élni. Hanem vannak olyak, akiket a magyar szóban is folytathatni, úgymint mikor a szónak közöpiből valamely bőtfő vagy syllaba⁷⁴ kivettetik, akit syncopénak híznak a deákok. Illyek a deákoknál ezek: *periclum*, *piaculum*, *vixê* pro *periculum*, *piaculum*, et *vixisse*. A magyaroknál pedig *gyűzêlem* pro *győzedelem*, *guslyâ*⁷⁵ pro *gusallya*, amint ezeket az én verseimben is úgy találni. Némely szóban pedig két syllabát⁷⁶ vonnak egyben, és azt episynalepnek⁷⁷ vagy syneresi[s]nek⁷⁸ nevezik, úgymint a deákban *alvâria*,⁷⁹ *laqvâria*⁸⁰ pro *laqvearia*,⁸¹ et *alvearia*,⁸² a magyarban *lány*⁸³ pro *leány*, *mért* pro *miért*. Én pedig más speciesekben is követtem a deák poésist,⁸⁴ mert némely szóknak a végekből is elvettem a bőtfőkben a versekben jobban beférések kedviért, úgymint ez a szó *Wesélyény*⁸⁵ alkalmatossan [6r] nem illhetett a versek rendiben,

helye, úgymint Virgiliusnak is ama verse: *Os humorisque* [umerosque] *Deo similis*,¹⁰³ akinek másképpen így kellene lenni: *Ori humorisque* [umerisque] *Deo similis*. Kihez képest énnékem is esett a versekben hasonlót cselekednem, és úgy construálnom némely szókat, hogy a közönséges¹⁰⁴ magyar beszédnek jó rendi ellen legyen. Mindazonáltal, ha a deák versekben megállhat az olyan constructio, talán én sem vétettem, ha ahhoz hasonló¹⁰⁵ rá-mára vontam, a versek cadentiája kedvéért, a magyar szóban is némely constructiókat, a többi között ezt a verset: *Bellona Sisakját kevés a' ki vádgya*,¹⁰⁶ azaz *kívánja*, mert nem szokták¹⁰⁷ ugyan mondani, *vágyom ezt vagy azt*, hanem *vágyok erre vagy arra*, és így úgy költött volna annak a versnek is lenni: *Bellona Sisakjára kevés a' ki vágy*. De nem illett volna az úgy a több mellett lévő versek cadentiájához, s azért cselekedtem, hogy szokott renden kívül, más formában helyhez tettem azon constructiókat. Mindazonáltal, ha nem¹⁰⁸ közönséges folyás szerint való összeferkeztetése is az a magyar szónak, de a versek kedvéért [7v] megállhat az is olyan értelemmel, mintha azt mondanám, *kevés kívánja Bellona Sisakját*, amikor ezt írom, hogy *kevés vádgya*. Minthogy pedig másképpen is a magyar szó és beszéd nem minden helyeken egyaránt foly az országban, és a dolgok is nem mind egy módon neveztetnek, hanem sok különbség legyen azokban ahhoz képest, aki csak egy részében nevelkedik az országnak, nem lehet, hogy az mind megértse a magyar denominatiókat, hanem több helyekbeli látás s hallás kívántatik ahhoz. Mert az Alföldön, mind a Felföldön,¹⁰⁹ a Tiszán- és Dunántúl, mind -innét sok dolgokat másképpen szoktak nevezni, és a szók pronuntiálás[á]ban másképpen élni, és így találatnak az én írásomban is sok szók, amelyek nem mindenütt közönségesek. Illyenek ezek: *mogorva*, aki annyit teszen, mint *mord*, *fellyegeg*, mint *felyhők*, amelyek jóllehet, jó magyar [szók],¹¹⁰ mindazonáltal, akik ottan nem jártak, ahol azokkal élnek, nem vehetik mindjárt eszükben azok értelmét. Másképpen is némely szók kitűl egyképpen, kitűl másképpen¹¹¹ szoktak termináltatni, úgymint ezeket és ezekhez hasonlókat némelyek így mondják:¹¹² *élete, tekintete, kellete, vég<e>|:i|* etc.¹¹³ Ahhoz képest amikor [8r] olyan helyen interveniáltatik olyan szó az én verseimben, ahol a versek *é* [e] bűtű<m>|:n|¹¹⁴ termináltatnak azokat én is úgy tettem föl, ahol pedig *i* volt a több szók vége a versek cadentiáján, úgy költett termináltatni annak is.

103 VERG. *Aen.* I, 589.

104 Javítva ebből: „koszönséges”.

105 A *ha* és a *sonló* össze vannak húzva, feltehetően a sötétbarna tintás kéz által.

106 GYÖNGYÖSI, *Porából megéledett...*, 162 (III/IV/78. vsz.).

107 Javítva ebből: „szoktak”.

108 Javítva ebből: „ha= / nem”.

109 Javítva ebből: „fél földön”.

110 A mondatot a *szavak* kifejezéssel egészíti ki Dugonics András óta a szövegkiadás. Ez az alak azonban az előszóban egyszer sem fordul elő, valószínűsíthetően inkább a *szók* alakváltozatot használhatta, amely 18 alkalommal szerepel a szövegben. GYÖNGYÖSI, „Az Olvasóhoz” (szerk. DUGONICS), 1:XLVI.

111 Hiányzik az elválasztójel: „máskép / pen”.

112 Javítva erről: „módgyák”.

113 A mondatot Dugonics András a következőképpen emendálja: „Úgymint ezeket és ezekhez hasonlókat *élete, tekintete, kellete, vége*, némelyek így mondják: *életi, tekinteti, kellei, végi* etc.” GYÖNGYÖSI, „Az Olvasóhoz” (szerk. DUGONICS), 1:XLVI–XLVII.

114 Feltehetően a sötétbarna tintás másoló javítása.

Ezek mellett, mivelhogy (amint följebb is emlétem) a poésist is követtem ezen verses historiácskámnak dispositiójában, azért szaporítottam azt holmi régi fabulás dolgoknak, hasonlatosságoknak és másféle leleményes toldalékoknak közbenvetésével, akik nélkül is¹¹⁵ a historia és abban lévő dolgok valósága végbenmehetett volna ugyan, mindazonáltal azoknak nagyobb ékességére és kedvesebb voltára nézve inkább tet-szett¹¹⁶ azt az emlétett dolgokkal megszínlenem,¹¹⁷ mint azok nélkül, Tinody Sebestény módjára csupáncsak az dolog valóságát fejeznem ki a versek egyögyűségével.

Vége a magyar versek regulás rendi, kiváltképpen a végső szóknak egyenlő kime-netele lévén, akit cadentiának szoktunk híni, azt pedig aki szorosan meg akarja tartani, nem lehet, hogy minden dolog kimondásához olyan szót [8v] vehessen a versíró,¹¹⁸ aki annak tulajdon kimagyarázására egyenessen szolgálna, hanem sokszor másféle szókkal kölletik azt kimondani a cadentiáknak megtartása kedviért, noha egyébkép-pen is a versekben (akik bizonyos mértékő¹¹⁹ szókbul szoktak állani) nem lehet úgy megtartani akármely dolog kimondására és¹²⁰ a tulajdon szót, mint a tágassabb me-zejő folyó írásban. Vannak azért ezen okból az én verseimben is oly szó és azokban oly dispositiók, amellyek a verseken kívül nem volnának szintén illők, a dolog igyenessen való kimagyarázására, de azok a verseket ékesséteni szokták¹²¹ inkább, hogysemmint valamely díztelenségére szolgálnának. Minekokáért az olvasó így értvén ezeket, ahol oly szót és dispositiókat talál versemben, akik vagy a közönséges szóllásban, vagy a folyó írásban nem usuáltatnának, ne tulajdonítsa azokat tudatlanságból esett fogyat-kozásoknak, hanem a versek kedv<é>|:i:|ért¹²² lévő szükséges cselekedetnek, és azok, ahol szeme eleiben akadnak (nem szólok mindazonáltal az írásban gyakran interveni-álni szokott egyéb fogyatkozásokról), csak úgy olvassa, amint vannak, ha a verseknek jó rendit meg nem akarja vesztegetni, [9r] amely csak egy bötűnek változásával is hamar megesisik, aminthogy sok jó folyású versek vesztegettetnek is meg az olyan változ-tatások által. Sőt, valamely verseket csak kétszer vagy egyszer pariálnak is, ha olyan ember nem írja azokat, aki fundamentomossan ért a versekhez, nincsenek azok meg-vesztegetés nélkül, akit én mások írása alá adtam, magam munkáján is bőven experi-áltam. Mindazonáltal, akik azokhoz többet értenek nálomnál, azok censurája alá örö-mest bocsátom azokat, és amit correctióra valót találnak azokban, aminthogy találnak is, annak megigazításátul nem fogom meg kezeket, sőt, kedvessen veszem azt tőlök, mind a magam, mind azok részérül, akik a magyar versek olvasásában gyönyörködven ezt az én munkácskámot sem restellik szemek eleiben venni, akik legyenek ezekkel jó egészségben, és éljenek sokáig.

115 Az ű ékezte világosabb színezetű, enyhén elmosódott.

116 Sötét tintás javítás: „te<c>|:t:|zet”. Vö. GyÖNGYÖSI, „Az Olvasóhoz” (szerk. DUGONICS), 1:XLVII: „tetzett”.

117 Javítva ebből: „meg színlenem”.

118 Nem megállapítható, hogy az o betű ékezetét a fekete vagy a sötétbarna tintás kéz írta-e.

119 Javítva ebből: „mértékő”.

120 Valószínűsíthetően es 'is' értelemben.

121 Javítva ebből: „szoktak”.

122 Nem állapítható meg, hogy a javítás melyik kéztől származik.